

Szemszögek

Az Iskolakultúra 2006 július-augusztusi számában jelent meg F. Dárdai Ágnes és M. Császár Zsuzsanna „Magyar történelem és földrajz tankönyvek Balkán-képe” című írása (továbbiakban: Bk).

Erre szeretnék reagálni, mint az abban elemzett egyik tankönyv (D. Cs. – Repárszky Ildikó: „Történelem IV. középiskolák számára”, Műszaki Kiadó, 2004, továbbiakban: T. IV.) társszerzője. Írásomat nem „visszavágásnak” szánom, hisz’ a szerzők részéről sem éreztem támadó, munkánkat félreinterpreteráló szándékot.

Ahhoz azonban, hogy erre a kritikára érdemben válaszolni tudjak, először vázolnom kell, hogy tankönyvszerzőként milyen dilemmákkal szembesültünk egy 20. századi történelmet tárgyaló középiskolai tankönyv kapcsán.

„A történelmi távlat viszonylagos hiánya és az érzelmileg-politikailag »kényes« témák sokasága” – a legtöbben ezt említették elsőként a lehetséges problémák között, amikor meghallották, min dolgozunk. A munka megkezdése előtt mi magunk is így gondoltuk, de aztán kiderült: a legtöbb gondot a terjedelem okozza. Mert:

– alkalmazkodnunk kellett az időbeli korlátokhoz: a 12. a legrövidebb tanév (az érettségi miatt), ugyanakkor a tananyag folyamatosan „duzzad”. Már a mi általános iskolás korunkban is 1914-gyel kezdődtek a nyolcadikos, illetve tizenkettedikes könyvek, noha már a hatvanas évekről is meglehetősen elnagyoltan szóltak; a mi könyvünkben szerepelnek 2004-es események is. (Teljes tankönyvsorozatokat kellene radikálisan átszerkeszteni, amelyekben – az új érettségi követelményeknek megfelelő módon – a teljes terjedelem 50%-át a 19. és 20. század történelme tenné ki; következőképpen az elsős kötetek a középkor végével zárulnának stb. Tapasztalataink szerint azonban a kiadók nem szívesen vágnak bele egy ekkora vállalkozásba, sejtéseink szerint pedig a tanárkollégák többsége reflexből elutasítana egy ilyen mértékű változást.)

– A lehetőségekhez mérten szakítani akartunk a hagyományos Európa-centrikussággal, s kitekinteni más kontinensekre is.

– Szerettük volna tananyagként, méghozzá részletes és kidolgozott tananyagként megjeleníteni az utolsó évtizedek, s azon belül is az utolsó másfél évtized magyar történelmét; elvégre lassan olyan generáció fogja forgatni könyvünket, amelynek tagjai a rendszerváltás éveiben születtek. (Végül tankönyvünk 53 leckéjéből kilenc foglalkozik Magyarország 1956 utáni történelmével, ebből négy az 1988 utáni magyar történelemmel). Fontosnak tartottuk mind a határon túli magyar kisebbségek, mind a hazai kisebbségek bemutatását, különös tekintettel a romákra, akik 1945 óta a legnépesebb és ugyanakkor a legkevésbé ismert hazai kisebbséget alkotják.

– Nem akartunk tisztán politikai-történetet írni, mindenképpen fontosnak tartottuk, hogy helyet kapjon a művelődéstörténet, mentalitástörténet, társadalomtörténet, gazdaságtörténet vagy a hétköznapi élet története is.

– Triviálisnak tűnő, de a gyakorlatban nehezen érvényesíthető szempont volt, hogy a leckéknek nagyjából egyenlő hosszúságúaknak kellett lenniük (5, kivételes esetben 6 oldal), s ugyanez állt, noha kevésbé szigorúan, a fejezetekre is (ezek leggyakrabban öt leckéből álltak, de volt két kivétel, egy négy- és egy tízleckés fejezet is).

Mindehhez társult még az a szempont is, hogy szerepeljen a tankönyvben mindazon tényanyag, amit a kerettanterv megkövetel, s ugyanakkor a tankönyv alkalmazkodjon az új, kétszintű érettségi követelményeihez is. Végül olyan megoldásokra kényszerültünk,

amelyeket tankönyveink írása előtt magunk is hajmeresztőnek találtunk volna (például egyetlen leckében „elintéztük” a hidegháború politikatörténetét, és így tovább).

A könyv fizikai terjedelmét illetően elértük (kialkudtuk) azt a maximumot, amelyet a kiadónk még el tudott viselni, pontosabban: amelyet – kiadónk szerint – a piac még el tudott viselni. Ennek ellenére gyakran már lektorainknál találkoztunk egy tipikus kritikai fordulattal: általában véve sokallták a terjedelmet, konkrétan viszont kevesellték, amit erről vagy arról a tárgyról írtunk. Nem találtuk meglepőnek tehát, hogy F. Dárdai Ágnes és M. Császár Zsuzsanna sem érzékelte a terjedelmi problémák jelentőségét (legalábbis, abban a formában, ahogy azok számunkra felmerültek). (1) Példának okáért, egy alkalommal a szerzőpáros hiányolta, hogy tankönyvünkől „teljességgel hiányzik” a földrajzi viszonyok leírása (2), még ott is, „ahol különben a tárgyalt események megértéséhez szinte elengedhetetlen... (mint például a Hitler elleni partizánháborúnál).” (3) „Ez a súlyos deficit talán azzal magyarázható, hogy a tankönyvírók úgy vélik, az ide vonatkozó természeti földrajzi ismereteket a diákok már... földrajzórákon elsajátították, így nem kell külön kitérniük rá.” (4) Ha F. Dárdai Ágnes és M. Császár Zsuzsanna is értette a magyarázatot, akkor miért „súlyos deficit”? Ez a tézisük visszatért, amikor hiányolták a vallási-kulturális különbségek megjelenítését a Balkánon. A konkrét kifogást illetően igazuk lehet, nyugtalanító azonban, ahogyan ebből a példából általánosítottak: „Ezt a súlyos hiányosságot véleményünk szerint nem legitimálhatja azt sem, hogy a korábbi évfolyamok tananyagában ténylegesen megjelennek erre vonatkozó ismeretek.” (5) Tisztában van vele a szerzőpáros, milyen konzekvenciái vannak, ha még a történelemtankönyv-sorozat korábbi kötetekben megjelenő anyag ismeretével sem számolhattunk volna? A Balkán 20. századi viszonyait illetően nagy jelentőséggel bír például az oszmán múlt öröksége. Erre is vissza kellett volna térnünk?

F. Dárdai Ágnes és M. Császár Zsuzsanna azonban, ha jól értem, nem is elsősorban azt kritizálta, hogy milyen terjedelemben foglalkoztunk a Balkánnal, mint inkább azt, hogy milyen szerkezetben. Véleményük szerint „a Balkán tárgyalását” a mi könyvünk is „rendkívül töredezetten valósítja meg”: „34 alkalommal olvashatunk a balkáni történelemről – legtöbbször csupán néhány soros szövegeket”. Összegezve: „a töredezett tárgyalás miatt egyáltalán nem alakulhat ki a tanulóban az egységes Balkán-kép. Ezen valószínűleg az segíthetne leginkább, ha lenne mindegyik tankönyvben legalább egy olyan fejezet, amely kizárólag a Balkánnal foglalkozik és azt több szempontból mutatja be.” (6)

Lehet, hogy ahhoz a mindenkori kormánypárti képviselőhöz hasonlítok, aki a mindenkori ellenzék „Több pénzt X területre!” felszólítására azt feleli: „Jó, de mondja meg, honnan vegyem el azt a pénzt!”, mégis nehéz ellenállni a kísértésnek, hogy megkérdezzem: mivel egy vagy két önálló Balkán-lecke csak úgy képzelhető el, hogy egy vagy két, a kötetben jelenleg szereplő leckét felszámolunk – melyik legyen az? Kevésbé demagóg módon: bármilyen fontos hazánk szemszögéből a Balkán, csak az egyik fontos nagyrégió, amelynek történetét be kellett illeszteni a tankönyvünk egészébe. Legalább olyan fontos – a szűkebb vagy tágabb értelemben vett – Közép-Európa is, a mindenkori német államok, a szűkebb – nem hidegháborús – értelemben vett Nyugat-, illetve Kelet-Európa is. (És még mindig csak Európában vagyunk, úgy, hogy a Mediterráneumot vagy szegény skandinávokat nem is említettük). S nem csak terjedelmi kérdéstről van szó: ha a különböző régiók és/vagy államok történetét külön-külön leckékben tárgyalnánk, akkor a világtörténet – már a „globalizáció” divatkifejezésének felmerülése előtt is meglehetősen összefüggő entitást alkotó – szövedéke jelenne meg „rendkívül töredezett” formában. Arról nem is beszélve, hogy minimum két ilyen lecke kellene térségenként, hiszen maga a képtelenség a Balkán történetét összefoglalni 1914-től 2004-ig, majd a következő egy-szében elkezdni egy másik terület történetét, ugyancsak 1914-től.

Egy ilyen, „tisztán regionális/országos” elrendezés persze csak az egyik lehetséges, extrém véglet lenne. A másik lehetséges véglet, egy „tisztán kronológikus” elrendezés

legalább ennyire áttekinthetetlen szöveget eredményezne. Kénytelenek voltunk egy hibrid szerkezetet alkalmazni, ahol külön-külön kellett döntenünk minden egyes lehetséges kivételről. Példának okáért: az első világháború eseménytörténete érthetetlen lenne, ha nem említenénk meg, hogy 1917-ben forradalom tört ki az egyik fontos hadviselő országban. Az orosz forradalom azonban társadalmi, politikai, ideológiai előzményeivel, illetve kimenetelével, egészen a polgárháború és intervenció lezárulásáig, külön leckét igényelt. Méghozzá lehetőleg az 1919-es magyarországi események leírása előtt, hiszen a Tanácsköztársaság vezetői számára a legfontosabb inspirációt és mintát a bolsevik rendszer jelentette. Csak ezt követően térhettünk vissza a világháborút lezáró békerendszer általános problémáihoz és megoldási kísérleteihez – legalábbis, mi erre a megoldásra jutottunk. Ha egy „ömlesztett” világtörténetet nyújtunk, ahol az események kronológikus rendben követik egymást 1914-től 1922-ig, vagy ha az egyes nagyrégiók történetét elkülönítve, egymás után tárgyaljuk ugyanezen korszakban, akkor – véleményünk szerint – éppen azt lett volna a legnehezebb megérteni, hogy mi is történt egyáltalán ebben a korszakban a világban.

A „nagyhatalmi szemszög” motívuma fontos elemét alkotja a szerzőpáros kritikájának, mivel ebből lépnek tovább más, általuk bírált szempontokhoz is. „Valószínűleg ebből az egyoldalú szemléletből adódik az is, hogy a tankönyvek a Balkánnal kapcsolatban még mindig sok sztereotípiát közvetítenek. Ilyen például a Balkán mint »lőporos hordó« képe, amely sértően leegyszerűsítő ugyan, mégis rendkívül sokszor megjelenik...”

A „töredezettséget” mi magunk is észleltük; példának okáért, a „civilizációk összecsapásáról” szóló, nagyon elterjedt diskurzus (7), az ún. „terrorellenes háború” és az újra meg újra kirobbanó közel-keleti háborúk idején fontosnak éreztük, hogy árnyalt és lehetőleg részletes képet nyújtsunk az iszlám világról is. Ezt azonban sehol sem sikerült külön leckében tárgyalnunk:

– a két világháború közötti iszlám világot Indiával „vontuk össze”;

– 1945 után „A harmadik világ” című leckén belül kapott külön, összefüggő szövegrészt „Pakisztán és India”, illetve „Az arab világ”;

– született egy „A közel-keleti kérdés [1945 után]” című lecke;

– az „arab szocializmusról”, illetve az „iszlám újjászületéséről” (újjászurnaliszta nyelven: az „iszlám fundamentalizmusról”) szóló részletek az „Eszmék, pártok, rendsze-

rek [1945 után]” című leckében kaptak helyet.

És így tovább: összesen 8 leckében volt a témáról főszöveg + források, valamint egy további leckében csak forrás. Nem tartjuk ezt jó megoldásnak – kényszerű megoldásnak tartjuk, amellyel a fent említett korlátok kényszerére próbáltunk reagálni.

Van azonban egy pozitív érvünk is ezen „töredezetség” mellett – mégpedig az, hogy éppen ezáltal próbáltunk differenciáltabb Balkán-képet megjeleníteni. Maria Todorova alapműve, az *Imagining the Balkans* (8) „balkanizmusnak” nevezi azt a leegyszerűsítő, sértően sztereotíp Balkán-képet, amely a 19. században született meg, s vált szinte teljesen függetlenné a Balkán tényleges viszonyaitól. A sztereotíp képalkotásról szóló irodalom azonban arra is figyelmeztet, hogy az ilyen „balkanizmus” egyáltalán nem „igényel” hamis, torz, igazságtalan információkat vagy elfogult előadásmódot – a tények, események rövid, objektív ismertetése is hozzájárulhat ezen kép megerősítéséhez. Egy vázlatos áttekintés a Balkán történetéről – bármennyire is igaz minden elemében, bármennyire is tárgyilagos – akarva-akaratlanul alkalmas annak a sztereotíp képrek a megerősítésére, mely szerint a Balkán „gazdaságilag elmaradott, mély nemzetiségi-politikai-tár-

sadalmi ellentétekkel terhelt, az erőszak hagyományai által áthatott, szegmentálódásra és konfliktusokra hajlamos” régió. Ennek a dilemmának érezhetően F. Dárdai Ágnes és M. Császár Zsuzsanna is tudatában van, csak ők más stratégiákat kértek rajtunk számon a sztereotípiák oldása érdekében: a már említett „foglalkozunk bővebben a térséggel”-érven kívül mintha azt javasolnák, hogy (elnézést kérek, ha túlzottan leegyszerűsitem gondolatmenetüket) 1. „mondjunk róluk jót is!”, illetve, 2. „ismerjük meg a dolgokat az ő szemszögükből is!”

Kezdjük a második kívánalommal: „az a szempont, hogy a balkáni ember hogyan látta a tárgyalt dolgokat, nem jelenik meg.” – írják. (9) Komolyan létezne olyan, hogy „a balkáni ember”? A szkopjei macedón hivatalnok, a bukaresti román-magyar házasságból született egyetemista, a bolgár-török, jelenleg munkanélküli rózsakertész, a Szeselj-rajongó szerb újságíró, a görög hajógyáros, a poszttraumatikus stresszel küzdő bosnyák túlélő, a montenegrói pásztor, az olaszul és angolul publikáló tiranai egyetemi oktató, az olasz felmenőkkel is bíró horvát vendéglős szemszögében van valami közös, valami „balkáni”, ami lényegesebb, mint a különbségek? (Egyébként: összesen hét olyan forrás szerepel a könyvben, amely nem pusztán a Balkánról szól, de a szerzőjük, vagy a riport-alanyuk is balkáni). (10) Tartok tőle, hogy az ilyen, „a balkáni embert” megjelenítő próbálkozások inkább a sztereotíp, túlegyszerűsítő „balkanizmusok” megerősítéséhez, mint oldásához vezetnének.

Az első kívánalmat pedig jól illusztrálja a következő idézet: „...a balkáni nemzetek egymás közötti ellentétei...egyfajta fő összekötő motívumként jelentkeznek. (...) Ugyanakkor a balkáni államok együttműködése (például Jugoszlávia, kisantant, stb.), valamint az egyes országok belpolitikája csak ritkán és mélyebb magyarázatok nélkül jelenik meg.” (11) Igazán sajnálom, de ha pozitívista precizitással táblázatba foglalnánk valamennyi balkáni nemzetet (12), minősíteniék és besorolnánk egymáshoz való kapcsolataikat évről évre, valószínűleg akkor sem tudnánk megállapítani: bármely balkáni nemzetet vesszük is, a velük szomszédos nemzetek többségével a korszak nagyobbik részében barátságatlan vagy kifejezetten ellenséges volt a viszonyuk. Ami a példaként említett Jugoszláviát (13) illeti: azok közé tartozom, akik szerint az ország szétesése nem volt törvényszerű, előre determinált, de – utólagos bölcsességgel – mégis a legvalószínűbb kimenet lehetett. A kisantant pedig különösen rossz példa: ez az együttműködés csak részben volt balkáni, nem terjedt ki gazdasági, kulturális vagy társadalmi vonatkozásokra, kizárólag egyetlen célra korlátozódott – a magyar újrafelfegyverkezés és revízió megakadályozása (s még ebben is kudarcot vallott). Több példát a cikk szerzői nem említettek, s sajnós, sikeresebb és tartósabb balkáni együttműködési formákat tényleg nem igazán lehet találni – csak erről szóló felhívásokat, terveket, álmokat.

Pontosan ez a helyzet egyébként a sokat emlegetett „közép-európai összefogással” (14) is. S itt most már tegyük világossá: a Balkán „szétdarabolt” tárgyalása nem csak kényszer, hanem részben tudatos döntés következménye is. Így, nagyobb egységekbe vagy a nemzetközi események menetébe illesztve – véleményünk szerint – jobban „átment” az az üzenet, hogy a balkáni emberek és a balkáni társadalmak sokkal jobban hasonlítanak hozzánk, mint ahogy azt a „balkanizmusok” sejtetni engedik. Nem csupán a leckeszám csökkentésének kényszere miatt vontuk össze a két világháború közötti fejezetben egy leckébe az egész hatalmas térséget, a Balti-tengertől a Peloponnészosz és Szicília déli csücskéig, „Olaszország és Köztes-Európa” címmel. Méghozzá nem úgy, hogy „névsorolvasást” tartottunk, egy-egy bekezdést szánva egy-egy országra, hanem úgy, hogy vázoltuk a térség közös problémáit, a hasonló megoldási kísérleteket, a többieket inspiráló mintákat, illetve a kivételeket, különutakat is. Eközben példákat az egész térségből említettünk – időnként, de tudatosan csak időnként, magyar példákat is. Példának okáért, a „nemzetiségi ellentétek” fejtegetése apró betűs „háttérinformációként” kezdődött: itt felsoroltuk a lengyel-ukrán, a cseh-német, a szlovák-magyar, a szerb-albán ellen-

téteket; majd – mint némileg más jellegű problémát –, a cseh-szlovák, illetve a szerb-egyéb délszláv feszültségeket. Ezt követően a főszövegben ennyit írtunk: „A területi és nemzetiségi ellentétek miatt a térség államai között nem tudott sem gazdasági, sem politikai együttműködés kialakulni, s az ellentétek a nemzetközi kapcsolatokra is rávetültek. Az együttműködés egy ritka példája volt a kisantant, amely a közös ellenségnek kialakított Magyarország ellen irányult, s igazán csak katonai együttműködésre korlátozódott.” (15) Majd ismét apró betűs részben: „Lengyelországnak öt szomszédjából négygel, Magyarországnak négy szomszédja közül hárommal, Romániának hat szomszédjából négygel, Csehszlovákiának pedig mind a négy szomszédjával ellentéte, vitája, konfliktusa volt.” F. Dárdai Ágnes és M. Császár Zsuzsanna interpretációjában ez a megközelítés mintegy a Balkán „lefokozását” jelképezte – szerintünk viszont sokkal jobban hozzájárulhat a „balkanizmus” oldásához, mint egy „tematikus gettó”-lecké, külön a Balkánról.

A fenti ön-idézet a „Köztes-Európa”-leckéből egy bekezdés erejéig úgy folytatódott, hogy hogyan csapódtak le az ellentétek a gazdaság területén – sajnos, itt sem a kellő terjedelemben és távlatban. A Monarchia gazdaságpolitikusi már az 1910-es években panaszkodtak arra, hogy „természetes külgazdasági terepünkön, a Balkánon” egyre jobban háttérbe szorít minket a német konkurencia. (16) Az 1918-as átrendeződéstől – kisebb-nagyobb megszakításokkal – napjainkig egyre erősödő tendencia, hogy a balkáni és kárpát-medencei államok relatíve egyre kevesebb árut forgalmaznak egymás között, s egyre nagyobb szerepet kap külkereskedelmükben Európa nyugati fele, azon belül is különösen Németország (17); ha jól tudom, az elmúlt másfél évtizedben hasonló folyamat játszódott/játszódik le a volt jugoszláv államok között is. Ez csak egyetlen példa, egyetlen területen arra, ami szerintünk általános tendencia: a balkáni (és a közép-európai) államok minden szempontból, a gazdaság, a politika, az eszmék, az életviteli minták, a kultúra, stb. terén egyaránt a Nyugat felé orientálódnak, egymással szemben pedig – bármennyit is írtak jószándékú értelmiségiek az elmúlt másfélszáz évben a „tejtestvérségről”, „közös múltról”, „egymásrautaltságról” – jobb esetben érdektelenek voltak, rosszabb esetben pedig ellenségesek. Félreértés ne essék, mindez szerintem is tragikus dolog, de ettől még létezik, s ezt próbáltuk leírni. F. Dárdai Ágnes és M. Császár Zsuzsanna kritikájának egyik – számunkra legfájóbb – pontja, hogy ezt a leíró attitűdöt azonosulásként értelmezte (ráadásul úgy, hogy a nemzetközi kontextust „nagyhatalmi látószöggént” definiálta, ami korántsem mindegy): „Jellemző tehát a tipikusan nagyhatalmi látószög, azaz annak a történelmi szemléletnek az érvényesülése a történelmi események tárgyalásánál, hogy a balkáni kis népek hazája az európai nagyhatalmak számára fontos gazdasági, politikai, katonai események színtere, az európai nagyhatalmi befolyás tárgya, a térségnek azonban saját története szinte nincs.” (18)

A „nagyhatalmi szemszög” motívuma fontos elemét alkotja a szerzőpáros kritikájának, mivel ebből lépnek tovább más, általuk bírált szempontokhoz is. „Valószínűleg ebből az egyoldalú szemléletből adódik az is, hogy a tankönyvek a Balkánnal kapcsolatban még mindig sok sztereotípiát közvetítenek. Ilyen például a Balkán mint »lőporos hordó« képe, amely sértően leegyszerűsítő ugyan, mégis rendkívül sokszor megjelenik...” (19) Megjelenik, mivel ez a kép olyan gyakran megjelent a történelem folyamán, hogy maga is a történelem része lett. Ettől függetlenül azonban, lehet, hogy érzéketlen vagyok, de egyszerűen nem értem, miért lenne ez a metafora „sértően leegyszerűsítő”. (20) Ebben a logikában, ha mondjuk a 19. század végi agrármozgalmak kapcsán használtuk volna a „Viharsarok” kifejezést, akkor „sértően leegyszerűsítő”, negatív sztereotípiát alkalmaztunk volna a Békés megyeiekkel vagy a „magyar parasztokkal” szemben? Vagy: „Egy másik példa lehet a »keleti kérdés« kifejezés...” – de az ég szerelmére, a kortársak a 19. században és a 20. század első két évtizedében így nevezték azt a problémakört, hogy mi lesz a felbomlófélben lévő Oszmán Birodalom sorsa! Mellesleg, a példát azért is rossznak találom, mivel a „keleti kérdés” korántsem csak balkáni kérdés volt: a krími hábo-

rút, a nagyhatalmak egyiptomi beavatkozásait, a szentföldi konfliktusokat, a tengerszorosok problémáját stb. egyaránt a „keleti kérdés” problémakomplexumába sorolták.

Ennél lényegesebb azonban, hogy a cikk szerzői történelmi terminusokon kéri számon a „politikai korrektség” szempontjait – ha konzekvensek vagyunk, akkor ezen az alapon számon kérhető lesz például a „királypuccs”, a „kulák”, a „frizsiderszocializmus” kifejezések használata, mert sérti a mai Habsburg-pártiak, mai kiscgazdák vagy a mai kommunisták érzékenységét. Talán sztálinisták lettünk, mert közöltünk egy (1949-es) karikatúrát „Titóról, az imperialisták láncos kutyájáról”? (21) Arról nem is beszélve, hogy bármekkora irodalma is van manapság a nyugatiak felsőbbbségét sugárzó „orientalizmus” elítélésének (22), talán mégsem kellene pusztán a „keleti” jelzőt sértőnek tartani.

„...Az ilyen és hasonló sztereotípiák hangsúlyozása miatt a tankönyvek nagyjából azt az üzenetet közvetítik a diákok felé, hogy a Balkán valamiféle leszakadt régió valahol Európa peremterületén, mely a mai napig állandó belső feszültségek földje, ahol a különböző népek elvakult nacionalizmustól hajtva, sosem tudnak nyugalomban maradni, és ahol csak a »tisztán látó« nyugati nagyhatalmak állandó felügyelete képes a békét és rendet fenntartani (Lásd például a berlini kongresszus 1878, Dayton 1995, stb.)” (23) Nem először idézek F. Dárdai Ágnes és M. Császár Zsuzsanna írásából hasonló megoldást: két példát hoznak, s éreztetik, hogy még sok hasonló példát is lehetne említeni. Ebben az esetben kíváncsian várnám ezeket a további példákat – ennyire dicsőítettük volna a fél-szigetre benyomuló központi hatalmak „körültekintését”? A 1919–22-es békecsinálók „tisztán látását”? Az olasz fasizmus és a náciizmus balkáni „rendteremtését”? A jugoszláv különútat megfojtani akaró sztálini politika „feszültségenyhítő hatását”?

Ami pedig a ténylegesen említett két példát illeti: Berlint és Daytont egy nevezőre hozni csak egy „sértően leegyszerűsítő, sztereotíp” Nyugat-kép alapján lehet. Mivel a berlini kongresszust Száray Miklós kollégánk írta meg, illetéktelennek érzem magam. Viszont F. Dárdai Ágnes és M. Császár Zsuzsanna Dayton-olvasata mellett nem tudok szó nélkül elmenni. Miután könyvünkben leírtuk a háború előzményeit, kirobbanását s lefolyását 1995-ig, azt fejtegettük, hogy a nagyhatalmak – a rájuk nehezedő, többirányú nyomás ellenére – három és fél éven át képtelenek voltak dönteni a „beavatkozni vagy nem beavatkozni” dilemmájában. (Erről szólt egyébként az egyik – a nagyhatalmakkal szemben keményen kritikus – 304 szavas forrás is.) Napjaink perspektívájából visszatekintve nem árt figyelmeztetni: 1995-ben (más kérdés, mi lett volna egy 1991–92-es beavatkozás esetén) tényleg néhány, még hozzá csak katonai célpontokat leromboló NATO-légicsapás elvezetett a daytoni békéhez. Ezt követően azonban ki kellett térnünk a horvátországi etnikai tisztogatásokra, a koszovói összecsapásokra, a NATO-Szerbia háborúra, s végül a lecke utolsó mondatában kitértünk a macedón-albán összecsapásokra, mint a tankönyv lezárásakor is tartó folyamatra. (24) Valóban ez a tárgyalás sugallná azt a felfogást, hogy a „tisztán látó nyugati nagyhatalmak” felügyelete képes a „békét és rendet” fenntartani a Balkánon?

„Hasonlóan egyoldalú ábrázolás az is, hogy a tankönyvek a Balkánnal kapcsolatban mindig csak a konfliktusokról, gyűlölködésről és az elmaradottságról írnak.” – írják. (25) „Mindig”? Vegyük sorra:

- a balkáni államok közötti, illetve balkáni államokon belüli konfliktusról írtunk az első világháború kapcsán (nem tehetünk róla, de a különböző balkáni államok különböző oldalakon harcoltak);

- a világháború lezáró békerendszer kapcsán (elégedetlenek voltak a békével – mint gyakorlatilag az összes érintett, győztesek és vesztesek egyaránt) (26);

- a már említett „Köztes-Európa”-leckében (27);

- a határokon túlra került magyar kisebbségek helyzete kapcsán. (28)

A második világháborúban – itt az a tény, hogy Jugoszlávia területén 1940–45-ben nem csak a náci gyilkoltak, hanem többszázezer áldozatot „honfitársa” ölt meg egy (a

világháború miatt szinte rejtett) polgárháborúban, nem egy külön „Balkán” leckében, hanem a „Népiirtás a második világháborúban” című leckében szerepel, egy mondatban. (29) A szerb partizánok által 1945-ben legyilkolt magyarok kapcsán utaltunk a megszálló magyar hatóságok által elkövetett 1942-es újvidéki mészárlásra is (a megfogalmazással igyekeztük persze kikerülni annak sugallatát, hogy ez „felmenti” bármelyik oldal elkövetőit). (30)

A görög „ezredesek diktúrájáról” (31) szóló leírás, elismerjük – de nem sajnáljuk –, valóban nem annyira „a Balkánról” szólt, mint inkább „a nyugati tömbről”: azt kívántuk illusztrálni, hogy a hidegháború legnagyobb részében a „nyugati tömb” sem csupa demokráciából állt.

A „gyűlölködés” szót vagy szinonimáját mi a főszövegben a Balkánnal kapcsolatban egyszer nem írtuk le, s meggyőződésem szerint nem is sugalltuk. Egy forrásunk kapcsolja össze a kettőt, amelyben a náci korszak egyik német „keleti-térség szakértője” beszélt „a 8 milliós gyűlölködő kis, nyomorult, balkáni Magyarország”-ról. F. Dárdai Ágnesnek és M. Császár Zsuzsannának abban, sajnos, igaza van, hogy a Balkán gazdasági életéről – az egyetlen, már idézett külkereskedelmi utaláson kívül, valamint a Balkánt is magába foglaló nagyobb térségekről szóló általánosságokon kívül – semmit nem írtunk. Igaz, ezt a beismerést meg is tudom fordítani: éppen ezért egyszer sem írtunk „elmaradott” vagy „szegény” Balkánról sem.

A volt Jugoszlávia területén kirobbant háborúkól. Itt található a legbrutálisabb, balkáni erőszakról szóló forrás, egy boszniai lány visszaemlékezése családjá legyilkolásáról – de ezt éppen F. Dárdai Ágnes és M. Császár Zsuzsanna minősítette elismerően a „multiperspektivikus szemlélet csírájának”. (32)

A „gyűlölködés” szót vagy szinonimáját mi a főszövegben a Balkánnal kapcsolatban egyszer nem írtuk le, s meggyőződésem szerint nem is sugalltuk. Egy forrásunk kapcsolja össze a kettőt, amelyben a náci korszak egyik német „keleti-térség szakértője” beszélt „a 8 milliós gyűlölködő kis, nyomorult, balkáni Magyarország”-ról. (33) F. Dárdai Ágnesnek és M. Császár Zsuzsannának abban, sajnos, igaza van, hogy a Balkán gazdasági életéről – az egyetlen, már idézett külkereskedelmi utaláson kívül, valamint a Balkánt is magába foglaló nagyobb térségekről szóló általánosságokon kívül – semmit nem írtunk. Igaz, ezt a beismerést meg is tudom fordítani: éppen ezért egyszer sem írtunk „elmaradott” vagy „szegény” Balkánról sem. (Viszont idéztünk egy Sztambolijfszki-cikket, a kormányzata alatt megvalósítandó, virágzó Bulgáriáról). (34)

Egyébként, ha elfogadjuk a fent említett náci „szakértő” Magyarország-besorolását, akkor a „balkáni konfliktusok” száma gyarapodott a könyvünkben, elvégre az általunk megírt történelmi korszakban Magyarország

háromszor vett részt a délszláv állam elleni katonai támadásban (nem beszélve az 1949–1953 közötti feszült, hidegháborús helyzetről). „...Magyarország és a Balkán között minden esetben csak az ellentétek jelennek meg, és a szerzők teljesen érintetlenül hagyják a két terület között fennálló – manapság egyre fontosabb szerepet játszó – gazdasági és kulturális kötődéseket, összefonódásokat.” (35) Így igaz. Ugyanis történelem tankönyvet írtunk (36), nem pedig egy, a „Forduljunk a Balkán felé!” című röpiratot. (37) A „fontos gazdasági és kulturális kötődések” pedig, nem csak a 20. századi történelemben, de napjainkban is inkább csak programot jelentenek (még lehet, igen rokonszenves programot), de nem realitást. Csak egyetlen adat: 2004-ben a balkáni országokból (38) jött Ma-

gyarország behozatalának 2,9%-a – igaz, kivételének 7,4%-a ment ugyanide. Import szempontjából Csehország, Lengyelország, Nagy-Britannia vagy Japán hasonló súllyal jelenik meg külkereskedelmi mérlegünkben, mint az egész Balkán –, Hollandia mintegy kétszeres, Ausztria háromszoros, Németország csaknem tízszeres súllyal. (39)

F. Dárdai Ágnes és M. Császár Zsuzsanna cikkében is „utolsó tartalmi súlypontként” jelent meg „Magyarország és a Balkán”. „Magyarország és a Balkán kapcsolata a 12. osztályos tankönyvben sem jelenik meg. Inkább azt mondhatnánk, hogy Magyarország és az egyes balkáni államok kapcsolatáról olvashatunk több helyen...” (40) Így van. Jómagam egy könyvet szenteltem a „Magyarország és a Balkán” témának, pontosabban, a magyarországi Balkán-képeknek (41), s háttér tanulmányaim során arra jutottam: Magyarország és „a Balkán” viszonya mindig csak a szólamok szintjén merült fel (úgy viszont elég gyakran); a ténylegesen létező balkáni országokhoz fűződő kapcsolatok pedig mindig nagyon differenciáltak volt. Egyébként másfél évszázad óta jellemző, hogy a magyarul publikáló Balkán-szakértők azzal kezdték írásukat, hogy mennyire fontos Magyarország szempontjából ez a régió – majd szinte mindig azzal folytatták, hogy ennek ellenére a magyar közvélemény még „egzotikus”, távoli tájakról is többet tud, mint erről a szomszédos területről; hogy igény sincs az alaposabb megismerésre; s hogy ebben az érdektelenségben alapjában véve osztoznak a politikai és a gazdasági élet meghatározó szereplői is.

Könyvem, illetve más, lábjegyzetekben hivatkozott írásaimat elsősorban azért idéztem fel, hogy megpróbáljam bizonyítani: jómagam nem osztozom ebben az érdektelenségben a Balkán iránt. Tankönyvíróként azonban nem engedhettem, hogy egyéni érdeklődésem határozza meg a témákat, azok terjedelmét és szerkezetét. Igazán sajnálom.

Végezetül még néhány módszertani megjegyzés. F. Dárdai Ágnes és M. Császár Zsuzsanna összesen 3 földrajz- (7., 9. és 10. osztály) és 2 történelemkönyvet (11., 12. osztály) vont be az elemzésébe. „Igyekezünk olyan tankönyveket választani, amelyek a tanulók legszélesebb körei által használtak, így következtetéseinkben megnyugtató módon mutathatjuk be, hogy a magyar közoktatásból kikerülő fiatalok földrajz- és történelem tanulmányaik során milyen ismereteket szerezhettek a Balkánról.” (42) Sajnálom, de egyáltalán nem gondolom, hogy „megnyugtató módon” lehet általánosítani az így nyert tapasztalataikat. Hadd hozzak egy példát: Terestyéni Tamás egy kutatásában a középiskolai tankönyvek cigányság-képét vizsgálta. (43) Mintájába összesen 83 történelem és társadalomismeret-tankönyvet vont be, ebből 9 – témájából következően – nem is tartalmazhatott cigány vonatkozást. Maradt tehát 74 könyv, amelyeknek mindössze 28%-ában említették a cigányokat; ráadásul „a roma említések harmada csak egyetlen mondatnyi volt, és mindössze 7 olyan könyv fordult elő a mintában, amely 2–3 bekezdésnyi vagy ennél hosszabb szövegrész(ek)e)t közölt a cigányságról”. (44) Ez azt jelenti, hogy ha arra vagyunk kíváncsiak, hogyan ábrázolják „a tankönyvek” a magyarországi cigányságot, akkor egy-egy könyv kiemelésével nagyon különböző – s az egészre nézve hamis – képeket kaphatunk.

Igazán hízog, hogy belekerültünk a F. Dárdai Ágnes és M. Császár Zsuzsanna tanulmánya által létrehozott exkluzív körbe, de valóban lehet csak ennek alapján vizsgálni „a magyar közoktatásból kikerülő fiatalok” elé került történelmi ismereteket?

Jegyzet

(1) Noha egyszer utalnak rá, *Bk.* 189.

(2) Kezdve ott, hogy nem definiáljuk, mit értünk Balkán alatt (*Bk.* 184.) – ironikus módon, ezt F. Dárdai Ágnes és M. Császár Zsuzsanna cikke sem tette meg.

(3) *Bk.* 184.

(4) *Bk.* 184.

(5) *Bk.* 185.

(6) *Bk.* 188.

(7) S szerintem alapjában véve redukcionista és téves diskurzus, ld. bővebben: Összecsapva. Samuel P. Huntington (2002): A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. *Holmi*, 8. 1085–1095.

(8) Todorova, Maria (1997): *Imagining the Balkans*, Oxford University Press. Magyar nyelvű részlet: A Balkán. 2000, 7–8, 75–87. Todorova könyvéről részletesebben is írtam: Kísértetház. Maria Todorova: *Imagining the Balkans*. *Regio*, 4, 202–210.

- (9) Bk. 188.
 (10) T. IV. 62., 63., 65., 169., 172., 236., 259.
 (11) Bk. 185.
 (12) A konfliktusok már ott kezdődnének, hogy kik tartoznak ide, például mit szólnak a görögök és bolgárok a macedón nemzet fogalmához? Vagy például mióta létezik bosnyák nemzet?
 (13) Noha, éppen mint példát, nem értem – szerintem Jugoszláviát államnak, nem pedig „balkáni államok együttműködésének” tartották, mind hívei, mind ellenfelei.
 (14) Ld. Az európai régiók felfogásai és a Közép-Európa-vita a nyolcvanas években. (1997) 2000, 8. 8–19.
 (15) T. IV. 62.
 (16) *Kereskedelmünk a Balkán-országokkal. A Balkán-statisztika tanulságai.* (1916) A Magyar-Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ kiadványai, Új sorozat 2. szám, Márkus Samu könyvnyomdája.
 (17) Magyarország fontosabb külkereskedelmi partnereiről, 1920 és 1944 között (T. IV. 110.) és 1970–2001 között (T. IV. 274.) azért beloptunk két diagramot.
 (18) Bk. 184.
 (19) Bk. 188.
 (20) Bár kétségkívül alkalmas a kritikai hang érzékeltetésére, ld. Goran Paskaljevic 1998-as jugoszláv-francia-horvát (!) filmjét: *Lőporos hordó (Bure baruta)*.
 (21) T. IV. 170.
 (22) A „műfaj” alpműve: Said, Edward W. (2000): *Orientalizmus*. Európa Könyvkiadó. Ismertetése és kritikája bővebben: „Édentől keletre. Said, Edward W. (2001): *Orientalizmus. Holmi*, 4, 533–541.
 (23) Bk. 188–189.
 (24) T. IV. 259–260.
 (25) Bk. 188.
 (26) T. IV., 35–36.
 (27) T. IV., 62–65.
 (28) T. IV., 120–121., 236.
 (29) T. IV., 137.
 (30) T. IV., 236.
 (31) T. IV., 167.
 (32) Bk. 189.
 (33) T. IV., 120.
 (34) T. IV. 65.
 (35) Bk. 186.
 (36) Amit a szerzők időnként mintha nehezményeznének: „A történelem tankönyvek... erősen túlhangsúlyozott történelmi attitűddel közelítik meg a témát...” (Bk. 190.) Köszönjük, ezt inkább bóknak, mint kritikának tekintjük!
 (37) A fenti megjegyzés felesleges élcélődésnek tűnhet, de a szerzőpáros időnként valóban mintha egy röpirat attitűdjeit kérnék rajtunk számon. Például: „Úgy tűnik, hogy a térség fizikai-természeti közelsége nem jelent olyan motiváló tényezőt a tankönyvszerzők számára, amellyel ők maguk is ösztönöznék a térség iránti érdeklődést, kulturális kötődéseink szükségességét és hasznosságát.” (Bk. 190.) Nagyon szívesen ösztönöznénk – de az ismeretközvetítés szempontjait előbbrevalónak tekintettük.
 (38) Ha ide számoljuk Szlovéniát és Romániát is; Bosznia-Hercegovináról, Macedóniáról és Albániáról nem szerepelt adat a *Statisztikai Évkönyvben*.
 (39) *Magyar Statisztikai Évkönyv, 2004.* 332–339.
 (40) Bk. 185.
 (41) *A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században.* (2005) Teleki László Alapítvány.
 (42) Bk. 179.
 (43) Terestyéni Tamás: Középkorai tankönyvek etnikai tartalmai. In Neményi Mária – Szalai Júlia (2005, szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai.* Új Mandátum Könyvkiadó. 283–315.
 (44) Bk. 286.

Dupcsik Csaba

MTA, Szociológiai Kutatóintézet